

Krzysztof ORZESZYNA

Dr hab., profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Klauzula sumienia jako gwarancja realizacji prawa do wolności sumienia

Bezspornym wydaje się stwierdzenie, że istotą społeczeństwa demokratycznego jest pluralizm. Nie jest on możliwy bez rzeczywistej wolności myśli, sumienia i wyznania członków tego społeczeństwa¹. W demokratycznych państwach toczą się debaty i próbuje się osiągnąć kompromis w razie konfliktu trudnych do pogodzenia ze sobą różnych opcji światopoglądowych, filozoficznych i religijnych. Jedną z takich trudnych kwestii jest prawo do sprzeciwu sumienia², które jest częścią prawa człowieka do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to oznacza, że państwo ma obowiązek ochronny tego szczególnego uprawnienia w sposób, który pozwala je skutecznie realizować³. Wolność sumienia jest wartością podstawową, pierwotną, wynikającą bezpośrednio z godności człowieka, dlatego występująca w prawie stanowionym tzw. klauzula sumienia dla niektórych zawodów nie powinna być rozumiana jako podstawa prawna tej wolności. Wolność sumienia i prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem nie wymaga wyrażnej podstawy ustawowej. Takiej podstawy wymaga ograniczenie prawa do postępowania zgodnie z własnym sumieniem. To nie wolność zachowania się zgodnie z własnym sumieniem może podlegać kontroli z punktu widzenia jej zgodności z Konstytucją. Takiej kontroli powinny podlegać, wynikające z normy zawierającej klauzulę sumienia, ograniczenia prawa do zachowania się zgodnego z własnym sumieniem⁴. Należy zauważyć, że klauzula sumienia jest prawnym sposobem wyrażenia prawa do sprzeciwu sumienia, które stanowi część prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania. Ma ona, wynikający już z samej zasady równości szeroki zakres, bowiem mamy tu do czynienia z generalną zasadą odnoszącą się do zastosowania prawa do sprzeciwu sumienia. Klauzula sumienia powinna być rozumiana w odpowiednio wąskim i precyzyjnie rozumianym zakresie. Zatem, co należy wyraźnie podkreślić, klauzula sumienia powinna być wyjątkiem, a nie regułą w prawie.

W refleksji nad tzw. klauzulą sumienia, w kontekście prawa stanowionego, należy zauważyć stosunek, jaki zachodzi pomiędzy dwoma zbiorami norm: zbiorem norm postępowania, składających się na system prawa stanowionego oraz systemem norm etycznych. Ważnym w określeniu stosunku zachodzącego pomiędzy tymi sys-

¹ O. Nawrot, *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia*, w: *Klauzula sumienia w państwie prawa*, red. O. Nawrot, Sopot 2015, s. 17.

² Najprostsza definicja sumienia stwierdza, że jest ono moralną samoświadomością człowieka. Zob. B. Chyrowicz, *Moralna autonomia i klauzula sumienia*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 120.

³ M. Skwarzyński, *Korzystanie z klauzuli sumienia jako realizacja wolności wewnętrznej czy/ i zewnętrznej*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2015, t. 13, nr 4, s. 16.

⁴ A. Zoll, *Charakter prawny klauzuli sumienia*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 102.

temami normatywnymi jest stwierdzenie, że na danym terenie stanowiącym zakres jurysdykcji danej władzy państwowej, wobec zamieszkujących ludzi poddanych jurysdykcji, może obowiązywać tylko jeden system prawa stanowionego, natomiast na tym samym terenie zamieszkujących ludzi mogą wiązać różne systemy norm etycznych, w zależności od zróżnicowania kulturowego, światopoglądowego mieszkańców danego terenu⁵.

Normy etyczne i normy prawne pozostają wobec siebie w stosunku niezależności, tzn. są normy etyczne, które nie znajdują swojego odpowiednika w normach prawnych, są normy prawne, które nie mają wsparcia w świecie norm etycznych, jak również są normy etyczne i prawne pokrywające się co do treści nakazu lub zakazu zawartego w dyspozycji normy. W demokratycznym państwie prawnym sankcję państwową posiadają tylko normy prawa stanowionego. Domagać można się ochrony prawnej i realizacji własnych roszczeń wyłącznie w oparciu o podstawę prawną. Jednakże można wyobrazić sobie sytuację, gdy norma prawna zakazująca albo nakazująca określone zachowanie, a więc nakładająca na jej adresata obowiązek wykonania określonego działania albo powstrzymania się od działania wchodzi w kolizję z zakazami występującego w danym społeczeństwie systemu norm etycznych. Norma prawna zmusza wtedy do zachowań, które z punktu widzenia norm etycznych wiążących człowieka są przez niego uznawane za niegodziwe, sprzeczne z jego sumieniem⁶.

Prawo pozytywne konkretyzuje i osadza w realiach danego państwa normy prawa naturalnego. Dziś karierę robią prawa człowieka i choć ryzykowne byłoby ich utożsamianie z prawem naturalnym, to trudno nie dostrzec między nimi związku. Bowiem prawa człowieka pretendują do roli przedustawowej bazy, do której odwołują się twórcy prawa pozytywnego, a prawa te traktowane są jako przysługujące człowiekowi jako człowiekowi, zakorzenione w naturze ludzkiej. Z uwagi na specyficzny osobowy charakter ludzkiego bytu przysługują mu: niezbywalna wartość godności i równie niezbywalne prawa, w tym fundamentalne prawo do życia. Blisko stąd do prawa naturalnego. Prawo stanowione sytuuje się na poziomie konkretyzacji praw człowieka.

Wolność sumienia znajduje się w epicentrum wszystkich praw człowieka, będąc związana nierozzerwalnie z godnością osoby ludzkiej i wolnością jednostki. Skuteczne poszanowanie wolności sumienia jest miarą rzeczywistej praworządności państwa, zabezpieczenia przed praktykami właściwymi dla państwa totalitarnego⁷.

Sprzeciw sumienia (ang. *conscientious objection*; fr. *l'objection de conscience*), to indywidualny sprzeciw podmiotu wobec jakiejś formalnie obowiązującej go normy prawnej, a nie kwestionowanie obowiązywania całego systemu prawa, jakim rządzi się państwo. W idei działania w imię sprzeciwu sumienia chodzi o uzdrowienie danej społeczności poprzez korektę obowiązującego, w przekonaniu korzystającego ze sprzeciwu sumienia błędnego, niegodziwego prawa⁸. Ze sprzeciwem sumienia mamy

⁵ A. Zoll, *Klucz do sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej – aspekty etyczne i prawne*, red. P. Stanisławski, Lublin 2014, s. 77.

⁶ *Ibidem*, s. 80.

⁷ L. Bosek, *Klucz do sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry jest zgodna z Konstytucją RP*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 104.

⁸ A. Szostek, *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne*, „Teologia i Moralność” 2013, nr 2 (14), s. 7–8.

do czynienia wtedy, gdy obywatel z racji swych przekonań nie może respektować obowiązującego prawa⁹. Mądry prawodawca stara się takiej sytuacji unikać i tak formułować prawo, by było w nim miejsce na respektowanie różnic światopoglądowych przekładających się na konflikt sumienia¹⁰.

Wolność sumienia jest jedną z podstawowych wartości, na których ufundowane są europejskie porządki prawne. Zagadnienie kierowania się przez jednostkę własnym sumieniem – indywidualnie uznawanym systemem wartości i związanym z nim oglądem rzeczywistości – w bezpośredni sposób dotyka istoty społeczeństwa demokratycznego¹¹ oraz, stanowiącej jego jurydyczne odzwierciedlenie, zasady demokratycznego państwa prawa, a także aksjomatów współczesnych systemów ochrony praw człowieka. Możliwość dokonywania przez jednostkę, w granicach prawa, swobodnych wyborów stanowi warunek urzeczywistnienia przysługującej jej godności oraz wolności, która – będąc przyrodzoną – wyprzedza jakiegokolwiek akty władzy ustawodawczej¹². Wartości te stanowią podstawę systemów ochrony praw człowieka. Są one wpisane w ludzką naturę, w konstrukcję jednostki i tak długo jak długo jednostka istnieje, istnieją te wartości¹³. W demokratycznym państwie prawa każdy człowiek ma prawo do autonomicznego wyboru celów, które chce realizować, modelu życia i systemu wartości, a nawet określania tego co dobre a co złe¹⁴. Tu jest więc miejsce dla tzw. klauzuli sumienia, która ma pomóc rozstrzygnąć powstały konflikt, będący w istocie konfliktem wartości i chroniących te wartości norm¹⁵.

Międzynarodowy Pakt Praw Politycznych i Obywatelskich w art. 18 ust. 1 stanowi, że „każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania. Prawo to obejmuje wolność posiadania lub przyjmowania wyznania lub przekonań według własnego wyboru oraz do uzewnętrzniania indywidualnie czy wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań przez uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie”¹⁶. W sferze zewnętrznej wolność myśli, sumienia i wyznania może w niektórych wypadkach musi podlegać ograniczeniom. Pakt ograniczenia te wymienia w art. 18 ust. 3: „Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i są konieczne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób”.

⁹ Niekiedy w duchu prawa naturalnego władza państwowa może łamać czyjś sprzeciw sumienia. Może to mieć miejsce w przypadku decyzji o przeprowadzeniu transfuzji krwi dziecka, jeśli jest to jedyny sposób uratowania jego życia i zdrowia, wbrew sprzeciwom wyznawców Jehowy.

¹⁰ A. Szostek, *Sprzeciw sumienia a prawo naturalne...*, s. 12–14.

¹¹ Wyrok ETPCz z 25 maja 1993 r. w sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji, skarga nr 14307/88, par. 31.

¹² Art. 1 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, w: *Prawo Międzynarodowe Publiczne. Wybór Dokumentów*, oprac. A. Przyborowska-Klimczak, Lublin 2001, s. 166–171.

¹³ O. Nawrot, *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy*, „Medycyna Praktyczna” 2014, nr 1, s. 111.

¹⁴ L. Garlicki, *Komentarz do art. 9, w: Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Komentarz do artykułów 1–18*, red. L. Garlicki, t. 1, Warszawa 2010, s. 557.

¹⁵ A. Zoll, *Klauzula sumienia*, w: *Sprzeciw sumienia...*, s. 80.

¹⁶ *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Dz.U. 1977, Nr 38, poz. 167, załącznik.

Sprzeciw sumienia nie jest chroniony *expressis verbis* w Pakcie, natomiast jest odwołanie do niego w art. 8 pkt 3 lit. c¹⁷. Stanowisko Komitetu Praw Człowieka dotyczące uznania prawa do sprzeciwu sumienia ewoluowało na przestrzeni lat. W sprawie L.T.K. przeciwko Finlandii skarżący został skazany za odmowę odbycia służby wojskowej, nawet jako służby zastępczej. Komitet zwrócił uwagę, że skarżący nie został skazany z powodu jego przekonań czy opinii jako takich, lecz z powodu odmowy odbycia służby wojskowej. Ponadto, Komitet zauważył, że w Pakcie brak jest przepisów, które zawierałyby prawo do sprzeciwu sumienia¹⁸.

Kilka lat później Komitet zmienił zdanie. W uwadze ogólnej nr 22, stwierdził że jednostki domagają się prawa do sprzeciwu sumienia, i że w konsekwencji wzrasta liczba państw przewidujących zwolnienia ze służby wojskowej, zastępując ją przez inne formy służby państwowej. Uznając, że Pakt nie wymienia *expressis verbis* prawa do sprzeciwu sumienia, Komitet stwierdził, że „prawo to może być wyinterpretowane z art. 18 w sposób, że obowiązek użycia siły gdzie ceną jest życie ludzi może być w konflikcie z wolnością sumienia i prawem do manifestowania religii i przekonań”¹⁹. Zgodnie z tym stwierdzeniem, służba wojskowa o charakterze niezbrojnym lub w czasie pokoju nie musi dawać prawa do sprzeciwu sumienia. Jednak jak to podkreślił S. Yrigoyen w odrębnej opinii dotyczącej sprawy Westerman przeciwko Holandii, „nawet w czasie pokoju służba wojskowa ma związek z wojną”²⁰. W tym obszarze większość członków Komitetu stwierdziła brak naruszenia art. 18, ponieważ przepis prawa dotyczący sprzeciwu sumienia był zgodny z interpretacją z art. 18

¹⁷ *The International Covenant on Civil and Political Rights*, Article 8: Freedom from Slavery, Servitude, and Forced Labour; No. 3, (c), (ii): “any service of a military character and, in countries where conscientious objection is recognized, any national service required by law of conscientious objectors”.

¹⁸ 5. 2.: “The Human Rights Committee observes in this connection that, according to the author’s own account he was not prosecuted and sentenced because of his beliefs or opinions as such, but because he refused to perform military service. The Covenant does not provide for the rights to conscientious objection; neither article 18 nor article 19 of the Covenant, especially taking into account paragraph 3(c)(ii) of article 8, can be construed as implying that right. The author does not claim that there were any procedural defects in the judicial proceedings against him, which themselves could have constituted a violation of any of the provisions of the Covenant, or that he was sentenced contrary to law”. Zob. HRC, Sprawa L.T.K. przeciwko Finlandii, constatation du 9 juillet 1985, Communications, No. 185/1984.

¹⁹ General Comment 22, par. 11: “Many individuals have claimed the right to refuse to perform military service (conscientious objection) on the basis that such right derives from their freedoms under article 18. In response to such claims, a growing number of States have in their laws exempted from compulsory military service citizens who genuinely hold religious or other beliefs that forbid the performance of military service and replaced it with alternative national service. The Covenant does explicitly refer to a right to conscientious objection, but the Committee believes that such a right can be derived from article 18, inasmuch as the obligation to use lethal force may seriously conflict with the freedom of conscience and the right to manifest one’s religion or belief. When this right is recognised by law or practice, there shall be no differentiation among conscientious objectors on the basis of the nature of their particular beliefs; likewise, there shall be no discrimination against conscientious objectors because they have failed to perform military service. The Committee invites States parties to report on the conditions under which persons can be exempted from military service on the basis of their rights under article 18 and on the nature and length of alternative national service”.

²⁰ HRC, Sprawa Westerman przeciwko Hiszpanii, constatation du 13 décembre 1999, Communications, No. 682/1996.

dokonaną w uwadze ogólnej nr 22. Skarżący nie wykazał wobec władz państwa, że sprzeciw sumienia był nie do przeczywienia w służbie wojskowej z powodu użycia siły. Komitet nie widział powodu, aby zajmować przeciwne stanowisko wobec władz państwowych²¹. Jednakże sześciu członków Komitetu²² stwierdziło naruszenie art. 18, uznając tym samym sprzeciw sumienia za uprawniony do manifestowania przekonań²³.

Komitet usankcjonował to stanowisko w uwagach końcowych dotyczących raportu Francji z 1997 r.²⁴ W ramach badania raportu Maroka w 2004 r., Komitet stwierdził, że „Państwo strona musi w pełni uznać prawo do sprzeciwu sumienia w hipotezie, gdy służba wojskowa jest obowiązkowa”²⁵. Aktualnie prawo do sprzeciwu sumienia jest więc uznane przez Komitet i wydaje się być dość szeroko akceptowane przez państwa²⁶. Zdarzają się natomiast pewne trudności natury praktycznej mogące prowadzić do dyskryminacji opartej na motywach sumienia czy dotyczącej czasu odbywania służby wojskowej. Komitet jest coraz bardziej stanowczy w tych sprawach zarówno, gdy odpowiada na informacje pochodzące od jednostek, jak i w uwagach końcowych dotyczących sprawozdań państw. Od sprawy Järvinen przeciwko Finlandii dotyczącej podwójnego okresu odbywania służby zastępczej w stosunku do służby wojskowej i stosowania szczególnego systemu dotyczącego świadków Jehowy, Komitet wymaga identycznego czasu odbywania służby, która nie może mieć charakteru karnego²⁷. Podobna sytuacja dotyczy grup, korzystających ze sprzeciwu sumienia²⁸.

Najpowszechniejsze jest powoływanie się na sprzeciw sumienia w zakresie odmowy służby wojskowej, jednak w wielu sprawach skarżący powołują się na sprzeciw sumienia, aby uniknąć płacenia podatków. Argumentują to sprzeciwem wobec przeznaczania ich części podatku m.in. na cele wojskowe. Ugruntowane orzecznictwo Komitetu potwierdza, że gwarancje zawarte w art. 18 nie umożliwiają zwolnienia z wypełniania legalnie nałożonych obowiązków, szczególnie w zakresie płacenia podatków²⁹. Komitet Praw Człowieka przyjmuje, że art. 18 chroni prawo do

²¹ C. de la Hougue, *Article 18*, w: *Le Pacte International relatif aux droits civils et politiques. Commentaire article par article*, red. E. Decaux, Paris 2011, p. 432.

²² Cecylia Medina Quiroga, Prafullachandra Natwarlal Bhagwati, Louis Henkin, Fausto Pocar, Martin Scheinin i Solari Yrigoyen.

²³ C. de la Hougue, *Article 18...*, s. 432.

²⁴ *Observations finales du Comité des droits de l'homme*, France, CCPR/C/79/Add. 80, 4 août 1997, par. 19: “Le Comité est préoccupé par le fait que, pour exercer le droit d’objection de conscience à l’égard du service militaire, qui fait partie de la liberté de conscience au regard de l’article 18 du Pacte, la demande doit être faite avant l’incorporation du conscrit, et le fait que ce droit ne peut être exercé par la suite”.

²⁵ *Observations finales du Comité des droits de l'homme*, Maroc, CCPR/CO/82/MAR, 1er décembre 2004, par. 22.

²⁶ C. de la Hougue, *Article 18...*, s. 432.

²⁷ F. Sudre, *Droit européen et international des droits de l'homme*, Paris 2008, s. 517–519.

²⁸ HRC, Sprawa Järvinen przeciwko Finlandii, constatation du 25 juillet 1990, Communications, n° 295/1988; *Observations finales du Comité des droits de l'homme*, Russie, CCPR/CO/79/RUS, 6 novembre 2003; *Observations finales du Comité des droits de l'homme*, Finlande, CCPR/CO/82/FIN, 2 décembre 2004.

²⁹ S. Joseph, M. Castan, *The International Covenant on Civil and Political Rights. Casus, Materiale, and Commentary*, Oxford 2013, s. 584.

posiadania, wyrażania i rozpowszechniania poglądów i przekonań, w tym sprzeciw sumienia w odniesieniu do działań i wydatków na cele militarne³⁰. Jednak w tym kontekście Komitet stwierdza, że „odmowa płacenia podatków motywowana sprzeciwem sumienia nie odnosi się w oczywisty sposób do ochrony gwarantowanej w tym artykule”³¹.

Natomiast bardzo ważne kwestie dotyczące sprzeciwu personelu medycznego do tej pory nie były przedkładane Komitetowi Praw Człowieka. Szczególnie należy tu wskazać sprzeciw sumienia personelu medycznego wobec aktów przeciwnych jego deontologii, dotyczy to przede wszystkim pozbawiania życia istnień ludzkich w ramach przerywania ciąży³².

W przypadku personelu medycznego ostrożność władzy publicznej w działaniach o charakterze limitacyjnym powinna być szczególnie daleko posunięta ze względu na istotę dylematów, jakie niesie rozwój nauk i technik medycznych. Konflikty sumienia wydają się wyjątkowo newralgiczne, dotyczą bowiem wartości najbardziej podstawowych, także z punktu widzenia systemu wartości państwa prawa³³. Zatem do obowiązków państwa należy stworzenie systemu gwarantującego pracownikowi medycznemu zachowanie jego wewnętrznej autonomii, a pacjentowi realizację określonego świadczenia medycznego³⁴. Jeśli lekarz uznaje, zgodnie z przyjętymi pryncypiami, że nienarodzony też jest pacjentem, to nie można takiemu lekarzowi zarzucać, iż jest „zapatrzony we własne zasady moralne” i nie dostrzega niczego poza nimi. Prawna dopuszczalność przeprowadzania w określonych sytuacjach aborcji zobowiązuje państwo, a nie lekarza, do zapewnienia możliwości jej przeprowadzenia³⁵.

Podobnie jak to ma miejsce w przypadku uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych, także w ramach systemu Rady Europy wolność myśli, sumienia i wyznania ma charakter prawa przyrodzonego. Tym samym treść tej wolności i praw z nią powiązanych nie może być wyznaczana wyłącznie przez normy pozytywistycznie rozumianego systemu prawnego³⁶.

³⁰ O. Nawrot, *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia...*, s. 20.

³¹ HRC, Sprawa JP przeciwko Kanadzie, constatation du 8 novembre 1991, Communications, n° 446/1991, par. 2.1 i 4.2. Par. 2.1: “The author is a member of the Society of Friends (Quakers). Because of her religious convictions, she has refused to participate in any way in Canada’s military efforts. Accordingly, she has refused to pay a certain percentage of her assessed taxes, equal to the amount of the Canadian federal budget earmarked for military appropriations. Taxes thus withheld have instead been deposited with the Peace Tax Fund of Conscience Canada, Inc., a non-governmental organisation”. Par. 4.2: “... Although article 18 of the Covenant certainly protects the right to hold, express and disseminate opinions and convictions, including conscientious objection to military activities and expenditures, the refusal to pay taxes on grounds of conscientious objection clearly falls outside the scope of protection of this article”; J przeciwko Kand i CMG przeciwko Holandii, constatation du 31 juillet 1992, Communications, n° 483/1991, par. 4.2; CV przeciwko Niemcom, constatation du 25 avril 1994, Communications, No. 568/1993, par. 4.3.

³² C. de la Hougue, *Article 18...*, p. 433.

³³ O. Nawrot, *Sumienie lekarza a prawa człowieka w świetle standardów Rady Europy...*, s. 113.

³⁴ Ibidem.

³⁵ B. Chyrowicz, *Moralna autonomia i klauzula sumienia...*, s. 121.

³⁶ O. Nawrot, *Sprzeciw sumienia a prawa człowieka i ich filozofia...*, s. 21.

Prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania zostało wyrażone w art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r.³⁷ oraz w art. 10 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej³⁸.

Europejska Konwencja w art. 9 ust. 1 stanowi: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne”.

Zgodnie z Europejską Konwencją jednostka ma pełne prawo do autonomii myśli, sumienia i wyznania. Zatem gwarantuje się jej m.in. swobodę w zakresie wyboru systemu wartości, którym pragnie się kierować i przez pryzmat którego oceniać będzie otaczającą ją rzeczywistość. O ile sfera wolności wewnętrznej – duchowej nie podlega jakimkolwiek ograniczeniom, o tyle jej uzewnętrznianie musi uwzględniać realia, zwłaszcza całość systemu wartości, demokratycznego państwa prawa. W sferze zewnętrznej wolność myśli, sumienia i wyznania może więc, a w niektórych wypadkach musi podlegać ograniczeniom. Europejska Konwencja ograniczenia te wymienia w art. 9 ust. 2: Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez prawo i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Organy strasburskie bardzo rzadko decydowały się na ograniczenie prawa do sprzeciwu sumienia, a gdy już to robiły, to zwracały uwagę na zbyt słaby związek między określoną praktyką a racjami odwołania się do sprzeciwu sumienia. W sprawie J. Bouessel du Bourg przeciwko Francji³⁹ Europejska Komisja Praw Człowieka stwierdziła, że odmowa przez podatnika płacenia podatków z uwagi na to, że państwo może przeznaczyć ich część np. na aborcję, nie może być interpretowana w kategoriach realizacji prawa do sprzeciwu sumienia. Zdaniem Komisji jest zbyt słaby związek pomiędzy odprowadzeniem podatku a przerwaniem ciąży.

W sprawie V. Bayatyan przeciwko Armenii z 2011 r.⁴⁰, dotyczącej obywatela Armenii, który z powodów religijnych (świadek Jehowy) odmówił realizacji obowiązku służby wojskowej, oświadczając jednocześnie, że jest gotowy do odbycia służby zastępczej⁴¹. Tego rodzaju możliwość nie była przewidziana przez ustawodawstwo armeńskie. Skazany został na dwa i pół roku pozbawienia wolności. Europejski Trybunał podkreślił, że Państwo korzysta z marginesu oceny w ocenie konieczności ograniczenia wolności religijnej jednostki⁴². Jednak Państwo, które nie decyduje się na

³⁷ *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych wolności*, Dz.U. 1993, Nr 61, poz. 284 ze zm.

³⁸ *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej*, Dz. Urz. UE C Nr 83, poz. 389.

³⁹ ETPCz, orzeczenie z dnia 18 lutego 1993 r., sprawa Jean Bouessel du Bourg przeciwko Francji, skarga nr 20747/92.

⁴⁰ ETPCz, sprawa V. Bayatyan przeciwko Armenii z 2011 r., skarga nr 23459/03, par. 110. Europejski Trybunał stwierdził: „in this respect, the Court notes that Article 9 does not explicitly refer to a right to conscientious objection”.

⁴¹ M. Amos, *Human Rights Law*, Oxford–Portland, Oregon 2014, s. 535–536.

⁴² J-F. Renucci, *Droit européen des droits de l’homme. Droits et libertés fondamentaux garantis par CEDH*, Paris 2013, s. 161–162.

stworzenie jednostce możliwości odbycia służby zastępczej, musi każdorazowo wykazać, że wkroczenie w sferę wolności wyznania jednostki było uzasadnione „nagłą potrzebą społeczną”⁴³.

Jednakże w sprawie Eweida i in. przeciwko Wielkiej Brytanii⁴⁴, w której dwie skarżące N. Eweida i S. Chaplin, uznały zakaz noszenia krzyżyka w miejscu pracy za naruszenia art. 9 Europejskiej Konwencji w zakresie prawa do manifestowania swoich przekonań, a dwie pozostałe w zakresie sprzeciwu sumienia. Europejski Trybunał w wyroku z dnia 15 stycznia 2013 r. uznał za zasadną jedynie skargę N. Eweidy. Zdaniem Trybunału odmowa wykonania obowiązku prawnego, z uwagi na konflikt z przekonaniem religijnym, wchodzi w zakres ochrony art. 9 Europejskiej Konwencji, także w przedmiocie innym niż obowiązek służby wojskowej. Co więcej, jest to możliwe wobec osoby sprawującej funkcję publiczną⁴⁵. Europejski Trybunał stwierdził, że w ramach swobody marginesu oceny władz lokalnych mogły one dać w tym przypadku pierwszeństwo ochronie przed dyskryminacją w dostępie do usługi publicznej dla par homoseksualnych i wymogowi działań pracowników w sposób wolny od dyskryminacji, więc cel działania był usprawiedliwiony⁴⁶. Orzeczenie Eweida i in. przeciwko Wielkiej Brytanii wskazuje na ewolucję stanowiska Trybunału dotyczącego uznania sprzeciwu sumienia na podstawie art. 9 Europejskiej Konwencji⁴⁷.

Podobnie w świetle art. 9 Europejskiej Konwencji przedstawiciel służby zdrowia dysponuje prawem do odmowy wykonania świadczenia naruszającego uznawany przez niego system wartości – prawo do sprzeciwu sumienia (klauzula sumienia). Natomiast na państwie spoczywa obowiązek zabezpieczenia praw pacjenta, który musi mieć możliwość uzyskania świadczenia medycznego od innego świadczeniodawcy. Na potwierdzenie takiego punktu widzenia można wskazać sprawę R.R. przeciwko Polsce⁴⁸. Skarżąca podnosiła, że odmowa wydania skierowania na szczegółowe badania prenatalne (testy genetyczne) motywowana względami sumienia pozbawiła ją możliwości poddania się legalnemu zabiegowi przerwania ciąży. Mimo że Europejski Trybunał Praw Człowieka w treści wyroku odwołał się m.in. do stanowiska Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. Praw Człowieka, zgodnie z którym państwo przyznające pracownikom służby zdrowia możliwość skorzystania z prawa do sprzeciwu sumienia musi zagwarantować pacjentom możliwość uzyskania określonego świadczenia medycznego, w tym przerwania ciąży od innego świadczeniodawcy, w żaden sposób nie podważył zasadności samej idei klauzuli sumienia. Przeciwnie, Trybunał zwrócił uwagę na konieczność zagwarantowania możliwości realizacji zarówno praw pracownika służby zdrowia, z prawem do sprzeciwu sumienia na czele,

⁴³ P. Cumper, *Article 9: Freedom of Thought, Conscience, and Religion*, w: D. Harris, M. O’Boyle, C. Warbrick, *Law of The European Convention on Human Rights*, Oxford 2014, s. 601–602.

⁴⁴ ETPCz, skarga nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10.

⁴⁵ M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2013, nr 6(119), s. 15–17.

⁴⁶ Sprawa Eweida i in. przeciwko Wielkiej Brytanii, par 105.

⁴⁷ R. McCrea, *Article 10 – Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion*, w: *The EU Charter of Fundamental Rights. A Commentary*, red. S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward, Oxford–Portland, Oregon 2014, s. 305.

⁴⁸ Wyrok ETPCz z 28 listopada 2011 r., skarga nr 27617/04; a także wyrok ETPCz z 20 marca 2007 r., Tysiąc przeciwko Polsce, skarga nr 5410/03.

jak i praw pacjenta, w szczególności prawa do ochrony zdrowia (dostępu do świadczeń medycznych).

Dotychczasowa linia orzecznicza w zakresie stosowania sprzeciwu sumienia, jednoznacznie wskazuje na pozycję, jaką instytucja tzw. klauzuli sumienia zajmuje w systemie ochrony praw człowieka Rady Europy. Stanowisko to dobitnie zostało podkreślone w rezolucji 1763 z 2010 r.⁴⁹, gdzie w punkcie 1 została potwierdzona pierwotność wolności sumienia i potrzeba wyraźnego określenia ograniczeń odnoszących się do postępowania zgodnie z sumieniem. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy wskazuje, że każde państwo ma w tym zakresie podwójne zobowiązanie: wobec pracowników ochrony zdrowia (prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania) i wobec pacjentów (prawo do legalnej opieki medycznej). Winno zatem stworzyć wyczerpujące i przejrzyste regulacje prawne definiujące i zapewniające możliwość stosowania klauzuli przez świadczeniodawców⁵⁰. Rezolucja uznała ważność klauzuli sumienia nie tylko w odniesieniu, co oczywiste w stosunku do osób fizycznych, ale także, co może być kontrowersyjne, w odniesieniu do podmiotów zbiorowych (np. szpitali). Rezolucję można odczytywać jako przesłankę poszerzenia integralności i samodzielności osób prawnych ze względu na ich naturę prawną, np. związki wyznaniowe, albo ze względu na cel utworzenia lub zasadniczy przedmiot działania, np. prowadzenie hospicjum, szkoły czy szpitala, które mogą bazować na pewnym istotnym wyborze ich członków, właścicieli lub twórców o charakterze etycznym⁵¹.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej w art. 10 ust. 1 stanowi: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania, indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach”. Ponadto, w Karcie zostało uznane prawo do sprzeciwu sumienia⁵². W art. 10 ust. 2 Karty w tłumaczeniu polskim stwierdzono: „Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”. Wobec dotychczasowej ochrony jest to nowa gwarancja prawa do sprzeciwu sumienia wyrażona *expressis verbis* w europejskim systemie praw człowieka, wskazująca na proces precyzowania praw i wolności jednostki⁵³. Karta chroni prawo do sprzeciwu sumienia, w granicach przewidzianych prawem krajowym, co wynika z wykładni językowej art. 10 ust. 2⁵⁴.

⁴⁹ Resolution 1763 (2010) Final version, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17909&lang=en>.

⁵⁰ I. Radlińska, M. Kolwicz, *Klauzula sumienia realizowana w prawie zawodów medycznych w Polsce w kontekście realizacji Europejskiej konwencji praw człowieka*, „Pomeranian Journal of Life Sciences” 2015, nr 61(4), s. 464, www.pum.edu.pl/uczelnia/wydawnictwo.

⁵¹ L. Bosek, *Klauzula sumienia*, w: *Prawo wobec medycyny i biotechnologii. Zbiór orzeczeń z komentarzami*, red. M. Safjan, Warszawa 2011, s. 24–25.

⁵² Tekst w j. angielskim: „The right to conscientious objection is recognised, in accordance with the national laws governing the exercise of this right” oraz tekst w j. francuskim: “le droit à l’objection de conscience est reconnu selon les lois nationales qui en régissent l’exercice”, Dz. Urz. UE 2010, C 83/02, p. 389.

⁵³ R. McCrea, *Article 10 – Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion...*, s. 305–306.

⁵⁴ M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka...*, s. 12.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 r.⁵⁵ w kilku artykułach m.in.: art. 31, art. 35 ust. 2, art. 47, art. 48, art. 53 gwarantuje wolność przekonań oraz wolność sumienia i aprobowanego przez daną osobę systemu etycznego wynikającego z przyjętego światopoglądu. Zatem ustawowa regulacja tzw. klauzuli sumienia, czyli odmowy postępowania zgodnie z dyspozycją normy prawnej ze względu na negatywną ocenę moralną zachowania będącego przedmiotem dyspozycji normy prawnej nie może być uznana za czyjs przywilej, czy specyficzną formę ekspresji postaw ludzkiego sumienia⁵⁶.

Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu z dnia 15 stycznia 1991 r., a więc wydanego na gruncie przepisów Konstytucji z 1952 r. stwierdził: „Wolność sumienia nie oznacza jedynie prawa do reprezentowania określonego światopoglądu, ale przede wszystkim prawo do postępowania zgodnie z własnym sumieniem, do wolności od przymusu postępowania wbrew własnemu sumieniu”⁵⁷.

Zarówno Konstytucja RP (art. 31 ust. 3), jak i wymienione wcześniej akty prawa międzynarodowego przewidują merytoryczną podstawę prawną dla ograniczenia wolności zachowań zgodnych z sumieniem danej osoby, a mogą to być wolności i prawa innych osób, a także bezpieczeństwo i porządek publiczny. Ograniczenia mogą być wprowadzone jedynie w ustawie i w sposób, który by nie naruszał istoty wolności. Tak więc, skoro zasadą jest wolność sumienia, w tym wolność powstrzymywania się od działań niezgodnych z własnym sumieniem, to jej ograniczenie – jako wyjątek – musi być uzasadnione w świetle art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, a nie na odwrót⁵⁸. Wolność do uznawania określonego światopoglądu, do wyznawania określonej religii musi iść w parze z uznawaniem i tolerowaniem wolności innej osoby od uznawania tego światopoglądu za słuszny i od wyznawania tej właśnie religii. W demokratycznym państwie prawa tolerancja musi być symetryczna.

Obowiązek działania albo zaniechania wynikający z takich norm prawnych może polegać na obowiązku pewnych zachowań na rzecz ogółu (np. służba wojskowa), albo na rzecz drugiego człowieka, gdyż ma on oparte o właśnie taką normę rozszczenie o określone świadczenie na jego rzecz (np. świadczenie medyczne). Decydującym dla rozstrzygnięcia tego problemu będzie waga dobra, które jest naruszane w wyniku wykonania nakazu zawartego w normie. Jeżeli dobro to ma wysoką wartość, to może być tak, że realizacja obowiązku zawartego w normie prawnej może przekreślać istotę wolności sumienia. Byłoby to sprzeczne z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP⁵⁹.

Klauzula sumienia jest prawnym sposobem wyrażenia prawa do sprzeciwu sumienia. Mówimy o niej zazwyczaj mając na uwadze lekarzy i to w dość wąskim zakresie,

⁵⁵ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, Dz. U. 1997, Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁵⁶ M. Olszówka, *Objaśnienia do art. 53*, w: *Konstytucja RP*, t. I: *Komentarz, Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1263.

⁵⁷ Orzeczenie TK z dnia 15 stycznia 1991 r., U. 8/90, OTK 1991, nr 1, poz. 8.

⁵⁸ M. Olszówka, *Objaśnienia do art. 53*, op. cit., s. 1263.

⁵⁹ Art. 31 ust. 3: „Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanowione tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw”.

przeważnie w kontekście aborcji. Natomiast już z samej zasady równości wynika jej szeroki zakres, a więc i to, że ma zastosowanie także do innych podmiotów i obszarów życia. Nie można jednak zapominać o tym, że klauzula sumienia, powinna być wyjątkiem, a nie regułą w prawie.

Zdaniem A. Zolla klauzula sumienia w odniesieniu do dóbr o wysokiej wartości (taką wartością jest życie człowieka na każdym etapie jego rozwoju) posiada w polskim porządku prawnym oparcie konstytucyjne⁶⁰.

W praktyce klauzula sumienia w Polsce w odniesieniu do lekarzy dotyczy najczęściej zabiegów legalnej aborcji oraz wystawiania skierowań na badania prenatalne będące podstawą jej przerwania. Inne wskazania to procedura *in vitro*, czy odmowa przepisania środków poronnych⁶¹.

Klauzula sumienia została zawarta w art. 39 ustawy o zawodach lekarza i lekarza dentystry⁶². Zgodnie z tym przepisem „lekarz może powstrzymać się od wykonania świadczeń zdrowotnych niezgodnych z jego sumieniem”. Zatem w zakresie, określonym w przywołanym przepisie, lekarz zyskuje pełne gwarancje prawne autonomii swojego sumienia w sferze decyzji zawodowych⁶³. Jednakże przepis z art. 39 należy odczytywać w kontekście art. 30 tejże ustawy, który mówi o obowiązku lekarza wykonania świadczenia medycznego, jeśli zachodzi nagła potrzeba ze względu na zagrożenie życia lub zdrowia albo inny przypadek wymagający natychmiastowego działania. Przez inny „przypadek” mogą być rozumiane różne świadczenia i zabiegi lekarskie, których także może dotyczyć klauzula sumienia. Tymczasem w art. 39 mamy przepis mówiący, że klauzula sumienia nie dotyczy sytuacji objętych art. 30. Czyli wtedy lekarzowi nie byłoby wolno odmówić działania⁶⁴. Odesłanie do art. 30 oznacza, że lekarz ma w każdym przypadku działać sprzecznie ze swoim sumieniem, gdy przepis art. 30 znajdzie zastosowanie. Blankietowe odesłanie do art. 30 oznacza, że lekarz wbrew swojemu sumieniu musi wykonać świadczenia medyczne w każdym przypadku „niecierpiącym zwłoki”⁶⁵. Przepis art. 39 wyrażający klauzulę sumienia powinien ulec zmianie w kierunku art. 12 ust. 2 ustawy o zawodach pielęgniarstwa i położnej⁶⁶, który wyłącza możliwość powołania się na klauzulę sumienia, gdy zwłoka w dokonaniu świadczenia mogłaby prowadzić do stanu nagłego pogorszenia zdrowia⁶⁷.

Zgodnie z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego⁶⁸ art. 39 utracił moc w zakresie zobowiązania lekarza do udzielenia pacjentowi informacji o możliwości uzyskania

⁶⁰ A. Zoll, *Klauzula sumienia*, [w:] *Sprzeciw sumienia ...*, s. 81.

⁶¹ I. Radlińska, M. Kolwitz, *Klauzula sumienia realizowana w prawie zawodów medycznych...*, s. 464.

⁶² Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry, Dz.U. z 2008 r., nr 136, poz. 857 ze zm.

⁶³ M. Żelichowski, *Klauzula sumienia – aspekt prawny*, „*Medycyna Praktyczna – Ginekologia i Położnictwo*” 2004, nr 6, s. 73.

⁶⁴ A. Zoll, *Charakter prawny klauzuli sumienia*, ..., s. 103.

⁶⁵ L. Bosek, *Klauzula sumienia – czy ustawa o zawodach lekarza i lekarza dentystry jest zgodna z Konstytucją RP*, „*Medycyna Praktyczna*” 2014, nr 1, s. 109–110.

⁶⁶ Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarstwa i położnej, Dz.U. 2011, nr 174, poz. 1039 ze zm.

⁶⁷ A. Zoll, *Charakter prawny klauzuli sumienia...*, s. 103.

⁶⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 października 2015 r., K 12/14, OTK-A 2015, nr 9, poz. 143.

świadczenia. Zdaniem Trybunału, obowiązek taki powinien obciążać władze publiczne⁶⁹.

Wydaje się zatem, że klauzula sumienia w sferze medycznej jest z prawnego punktu widzenia rozstrzygnięciem przez ustawodawcę konfliktu pomiędzy wolnością postępowania zgodnie z własnym sumieniem pracownika ochrony zdrowia a prawem innej osoby do wymagania określonego zachowania medycznego od tego pracownika⁷⁰.

Zastosowanie tzw. klauzuli sumienia może dotyczyć także innych podmiotów sfery ochrony zdrowia np. farmaceutów, w szczególności, gdy chodzi o realizację przepisanych środków poronnych.

Podsumowując, stwierdzić należy, że prawa człowieka wyrażają w sposób normatywny przyrodzoną godność ludzką, będącą źródłem praw jednostki⁷¹. Prawo do sprzeciwu sumienia stopniowo uzyskiwało swoje miejsce w systemie praw człowieka. Jest ono częścią prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania. Korzystanie z wolności jest możliwe tylko wtedy, gdy nie jest sprzeczne z prawem. Istotą tzw. klauzuli sumienia jest reagowanie w sytuacji, gdy norma prawna nakazuje adresatowi zachowanie, które jest sprzeczne z jego sumieniem, ingerując tym samym w istotę prawa i wolności człowieka do sumienia. Zatem bez ochrony prawa do sprzeciwu sumienia ochrona prawa człowieka do wolności sumienia ma charakter pozorny czy fasadowy. Klauzula sumienia, która powinna być wyjątkiem, a nie regułą, jest realizacją tego prawa w sytuacji koniecznych jego ustawowych ograniczeń.

Streszczenie

Artykuł przedstawia kwestię klauzuli sumienia w kontekście realizacji prawa do wolności sumienia. Prawa człowieka wyrażają w sposób normatywny przyrodzoną godność ludzką, będącą źródłem praw jednostki. Istotą tzw. klauzuli sumienia jest reagowanie w sytuacji, gdy norma prawna nakazuje adresatowi zachowanie, które jest sprzeczne z jego sumieniem, ingerując tym samym w istotę prawa i wolności człowieka do sumienia. Zatem bez ochrony prawa do sprzeciwu sumienia ochrona prawa człowieka do wolności sumienia ma charakter pozorny czy fasadowy. Klauzula sumienia, która powinna być wyjątkiem, a nie regułą, jest realizacją tego prawa w sytuacji koniecznych jego ustawowych ograniczeń.

Słowa kluczowe: klauzula sumienia, prawo do wolności sumienia, prawa jednostki

The conscience clause as a guarantee of the realisation of the right to freedom of conscience

Summary

The article presents the issue of the conscience clause in the context of the exercise of the right to freedom of conscience. Human rights express normatively innate human dignity which is

⁶⁹ W. Brzozowski, *Prawo lekarza do sprzeciwu sumienia (po wyroku Trybunału Konstytucyjnego)*, „Państwo i Prawo” 2017, nr 7, s. 34.

⁷⁰ A. Zoll, *Klauzula sumienia w medycynie – gwarancja czy ograniczenie wolności sumienia pracowników służby zdrowia?*, w: *Klauzula sumienia...*, red. O. Nawrot, s. 126.

⁷¹ K. Orzeszyna, *Godność ludzka podstawą praw człowieka*, w: *Człowiek – jego prawa i odpowiedzialność*, red. R. Tabaszewski, Lublin 2013, s. 18.

the source of individual rights. The essence of the so-called conscience clause is responding to a situation where a legal norm requires the addressee to behave in a way that is contrary to his/her conscience, thus interfering with the essence of the right and freedom of man to conscience. Therefore, without the protection of the right to freedom of conscience, the protection of human right to such freedom is mock imitation or façade. The clause of conscience, which should be an exception, not a rule, is the realisation of this right in the event of its statutory restrictions.

Key words: conscience clause, right to freedom of conscience, individual's rights

